

A NYUGATNÉMET ÁLLAM ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS 1945 UTÁN

A második világháború végkimenetele Németország számára nem csupán katonai vereséget, a nácizmus bukását és önálló állami létének elvesztését jelentette; egyúttal meg kellett küzdenie a 20. századi európai történelem legnagyobb menekültáradatával is. A többségében német nemzetiségű menekültek legnagyobb tömegeit (1961-ig mintegy 12 millió embert) a három nyugati nagyhatalom által megszállt területek fogadták be. Ez egészen pontosan azt jelentette, hogy az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik lakosa menekült vagy hazájából kiutasított polgár volt. E hatalmas szám is mutatja, hogy a kérdés megnyugtató rendezése az önálló német államiság újrateremtése és a gazdaság talpraállítása mellett a korszak legnagyobb politikai kihívása volt Nyugat-Németország számára, hiszen egy ekkora embertömeg könnyen komoly destabilizáló tényezővé válhatott volna. Egyes történészek szerint éppen ez volt a győztes nagyhatalmak, de különösen a Szovjetunió célja.¹ E dolgozat azokat a legfontosabb törekvéseket mutatja be, amelyek az állam és a tartományok részéről a menekültprobléma megoldására irányultak. E tanulmány keretében nem vállalkozunk arra, hogy a menekültek beilleszkedésének állomásait is bemutassuk, de több helyütt ennek problematikájára is utalunk.

Elűzöttek és menekültek

A menekültek és elűzöttek közössége több különböző csoportból állt össze. A Német Birodalom területén kívül élő németek migrációja már közvetlenül a háború kezdete idején megindult. A német–szovjet barátsági szerződésben (1939. szeptember 28.) Sztálin hozzájárult a Baltikumban élő németek „hazatelepüléséhez”. Ennek alapján Lettországból 52 583, Észtországból 13 700 fő települt át Németországba. Hasonlóképpen államközi egyezmények alapján telepítették 1940–42 között Németországba a galíciai, a besszarábiai, a dobrudzsai és a bukovinai németeket, valamint más, szórványban élő német kisebbségeket.² A „*Deutsche Heim ins Reich*” (németek hazatérése a birodalomba) elnevezésű akcióval összesen mintegy 1 millió kelet-európai német áttelepítését sikerült elérni.³ Az áttelepülők nagy részét Nyugat-Poroszországot, illetve a Cseh-Morva Protektorátus területére irányították, ahonnan az őshonos nem német lakosság jelentős részét elűzték vagy kényszermunkára szállították. Hitler ugyanis e „néptörzsek” letelepítésével a Csehszlovákiától és Lengyelországtól „visszafoglalt” területek etnikai arányait akarta a németek javára módosítani. A német telepeseknek 1944–45 folyamán a hadi eseményekkel és a háború utáni rendezéssel összefüggésben e területekről is távozniuk kellett. Ezért a későbbiekben ezeket a – főként – önkéntes áttelepülőket is a hazájukból elűzöttek (*Heimatvertriebene*) közé sorolták.

A menekültek beáramlása Németország területére a háború alakulása miatt 1944 nyarától vált tömegessé, amikor a Vörös Hadsereg elől a keleti fronton visszavonuló német haderő több helyen (Kelet-Poroszország, Szilézia, Pomeránia, Nyugat-Magyarország, Horvátország) is kikényszerítette a helybeli német lakosság evakuálását. Bár az evakuálási tervek nem sikerült teljesen megvalósítani,⁴ az evakuáltak jelentős része ezután már nem térhetett vissza szülőföldjére. A szovjet előrenyomulás hírére sok helyen a német lakosság egy részének spontán menekülésére is sor került, amit a náci propaganda is erőteljesen ösztönzött. Az ekkor elmenekültek többsége korábbi hazáját nem kívánta véglegesen elhagyni, főként a szovjet hadsereg vélhető retorzióitól próbálta magát és családját megvédeni.⁵ Ebben a hullámban Romániából kb. 90 000, Magyarországról 50–60 000, Jugoszláviából – ahol a Tito-partizánok még a szovjet hadseregnél is jóval nagyobb és kegyetlenebb etnikai tisztogatást hajtottak végre – pedig kb. 200 000 ember menekült Németország területére.⁶ A menekültek legnagyobb csoportja az Odera–Neiße vonaltól keletre eső birodalmi területekről érkezett, e területekről, amelyeket számtalan pusztító légitámadás is sújtott, összesen mintegy ötmillió ember került a központi területekre. Utóbbiak egy része még visszatérhetett hazájába, hogy néhány hónap múlva ismét elűzzék onnan.

A háború befejezése után a Köztes-Európában élő német kisebbségeket (1939-ben számuk kb. 17–20 millió fő⁷ volt) mindegyik országban a „kollektív bűnösség” jegyében fogant intézkedések sújtották. Az érintett országokban végrehajtott különböző formájú és mértékű etnikai tisztogatások miatt a közép-kelet-európai németiség nagy részének el kellett hagynia hazáját. Lengyelországban és Csehszlovákiában már közvetlenül a háború befejezése után hozzákezdtek a német lakosság módszeres elűzéséhez, de a többi országban is erősen németellenes hangulat alakult ki. Ebben határozottan megjelent a kisebbségi németek kiutasításának (kitelepítésének) követelése. Már 1945 decemberéig a „Svoboda-hadsereg” kb. 800 000 szudétanémetet üzött el Csehszlovákiából. A nagyhatalmak az érintett kormányok kérésére⁸ a potsdami konferencián hozzájárultak a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek szervezett áttelepítéséhez, hogy ezeket az újabb kisebbségi konfliktusok elkerüléséhez szükségesnek vélt etnikai tisztogatásokat valamivel „emberségesebb és ellenőrizhetőbb mederbe tereljék”. Ennek alapján 1946 és 1949 között Magyarországról kb. 170 000, Csehszlovákiából kb. 3,5 millió, a később Lengyelországhoz csatolt területekről pedig kb. 9 millió embert telepítettek Németországba állampolgárságuk megvonásával együtt. Az intézkedéseknek milliónál is több halálos áldozata volt. Jugoszláviára a potsdami döntések nem vonatkoztak, ez azonban azt jelentette, hogy Tito lényegében szabad kezet kapott a német kérdés megoldására. Még a háború befejezése előtt véres terror indult a német kisebbség ellen, amely egészen 1948-ig folytatódott. A jugoszláviai német kisebbséget ez alatt az idő alatt sikerült teljesen megsemmisíteni, a megmaradók – amint erre lehetőségük nyílt – Németországba, illetve kisebb részben Magyarországra menekültek. Romániában ugyan nem került sor a németek elűzésére, de a németeket ért atrocitások (főleg a szovjet kényszermunkatáborok) után mégis sokan áttelepültek Nyugat-Németországba.

A szigorúan vett elűzetési akciók után a régi hazában maradók közül végül sokan önként Németországba távoztak, mert a megváltozott körülményeket nem tudták elfogadni. A német szóhasználat őket nevezi kitelepülőknek (*Aussiedler*).

Mindezek eredményeképpen 1950-re összesen mintegy 12,5 millió németnek kellett hazáját nemzetiségi hovatartozása miatt elhagynia. Közülük kb. 8 millió fő a Német

Szövetségi Köztársaságban talált új otthonra. Számuk azonban – elsősorban azokkal a hadifogságból, illetve kényszermunkáról visszatérőkkel, akiknek családját időközben korábbi lakhelyükről kiutasították, valamint a szovjet zónából menekülőkkel – még csaknem egy évtizedig folyamatosan emelkedett.

Megoldások és kísérletek

Egy ilyen hatalmas menekülttömeg befogadása még egy virágzó gazdaságú ország számára is hatalmas teher lett volna. Németország azonban a világháború pusztításaiba csaknem belerokkant; a lakások, a közlekedési eszközök negyede megsemmisült. A gazdaság is romokban hevert, a lakosság sok helyen éhínséggel küzdött. Az országot a megszállók négy önálló zónára osztották, amelyek között minimális volt a politikai egyeztetés. A menekültek elhelyezése és ellátása így különösen nehéz feladat volt, hiszen egyrészt a hazai lakosság ellátása is problémát okozott, másrészt az egész országra érvényes szabályozásra a politikai-gazdasági megosztottság miatt nem is volt lehetőség. A menekültek és elűzöttek döntő többsége az amerikai és a brit zónába került, a francia zóna csak jóval később, közvetlenül az új állam megalakulása előtt fogadott menekülteket, ami a munkaerő arányosabb eloszlása miatt is szükséges volt. A szovjet övezetbe relatíve kevesebb személy került, és az első évek tapasztalatai alapján közülük is sokan a nyugati tartományokba szöktek át. E tanulmányban a gyökeresen eltérő szovjet övezettel nem foglalkozunk.

A beáramló új lakosságot kezdetben egységesen menekülteknek (*Flüchtlinge*)⁹ nevezték. E csoport közös jellemzője volt, hogy korábbi lakhelyüket (eltérő módon) el kellett hagyniuk, vagyonuk nagy része régi hazájukban maradt, és korábbi emberi kapcsolatrendszerük felbomlott. Valamennyiük esetében a legsürgősebb feladat élelmezésük, ruházódásuk és azonnali elhelyezésük volt. Többségüket kezdetben átmeneti menekülttáborokban, majd lehetőleg rövid idő múlva szükséglakásokban, később helyi lakosoktól e célra lefoglalt lakásokban vagy lakásrészekben, gyakran a tulajdonosokkal megosztva helyezték el. A helybeli lakosság gyakran tiltakozott is a „nyakukra telepített” idegenek miatt. Az elhelyezés elsődleges szempontját a rendelkezésre álló lakótér mennyisége jelentette. Arra kevesebb figyelmet fordítottak (igaz, erre az idő is kevés volt), hogy a menekült szakmai képzettségének megfelelő helységbe kerüljön. Így került sok városi munkás kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó falvakba, amit később az elűzöttek országon belüli, a gazdasági igényeknek és lehetőségeknek megfelelő áttelepítésével lehetett csak korrigálni. Hosszú távon azonban további komoly problémákkal is számolni kellett: a menekült munkaerő beillesztése a német gazdaságba, az egzisztenciák és családi otthonok újbóli megteremtésének lehetősége, az állampolgárság szabályozása, kulturális problémákról nem is beszélve. Ez utóbbiakat sem kell lebecsülni: sokak esetében még a német köznyelv, illetve a helyi szokások elsajátítása is problémát jelentett, az ún. népi németeket (*Volksdeutsche*)¹⁰ a származáson és az évszázadokkal korábbi nyelvéllapotot tükröző anyanyelven kívül semmilyen kapcsolat sem fűzte az anyaországhoz. Ezért – és a kölcsönösen meglévő előítéletek miatt – a helyi lakossággal még a kommunikáció sem volt mindig egyszerű.

Kezdetben a menekültek ellátása a Vöröskereszt és más karitatív szervezetek feladata volt. Amikor a menekültek egyre nagyobb számban kezdtek beáramlani az ország

területére, a tartományok még 1945 folyamán létrehozták a menekültkérdésért felelős hivatalokat és szerveket, valamint a tartományi parlamentek menekültügyi bizottságait. Közülük a legfontosabb pozíció a menekültügyekért felelős tartományi kormánybiztos-ság (*Staatsbeauftragte für das Flüchtlingswesen*) volt, aki közvetlenül a tartományi belügyminiszter alá volt beosztva, de széles önállóságot élvezett. 1947-ben a pozíciót állami menekültügyi felügyelővé (*Staatskommissar für das Flüchtlingswesen*) keresztelték át. Neki tartoztak felelősséggel a körzeti megbízottak (*Kreisbeauftragte*), akik az egyes helységekből többek között az elűzöttek elhelyezéséért és az ahhoz szükséges lakóterek lefoglalásáért voltak felelősek. Ezenkívül a menekültek soraiból is bizalmi embereket (*Vertrauensmann*) neveztek ki, akik az érdekképviselő és a felsőbb szervekkel való kapcsolattartás feladatát látták el. További személyek a határon várták a szervezett transzportokkal érkező menekülteket, mások pedig a Nyugat-Németországon, illetve az adott tartományon belüli elosztásukat ellenőrizték. 1946-ban jöttek létre a tartományi menekültügyi hatóságok (*Landesflüchtlingsverwaltung*), amelyek felépítése az egyes tartományokban néhol eltérő volt, de alapvető feladataik megegyeztek. Élükre a tartományi kormánybiztos került, fő céljuk a szociális gondoskodás és ellátás volt, a menekültek további beilleszkedésének kérdésével kezdetben nem foglalkoztak.¹¹ Fő kompetenciájuk az elhelyezés mellett a statisztika, a szervezés, a gazdaság és az egészségügy területére terjedt ki. Tevékenységükről a hatóságok havi jelentésekben számoltak be a tartományi kormánynak és a megszálló katonai parancsnokságoknak.

A menekültkérdés a törvénykezésben

A kezdeti időszakban a menekültkérdést teljesen szabályozatlan keretek között, mindegy ad hoc jelleggel kezelték, jogilag minden megoldatlan maradt. A Bajorországban még 1945 végén elfogadott *Flüchtlingsnotgesetz* a menekültügyi kormánybiztos kezébe ad minden a kérdéssel összefüggő problémát. A menekültek folyamatosan és gyorsan növekvő száma miatt azonban nyilvánvalóvá vált, hogy arányos elosztásuk, megfelelő elhelyezésük érdekében egyeztetésre van szükség a tartományok és azokon belül az egyes körzetek között. Ez különösen az amerikai zónában működött példaértékűen. A legsürgősebb szabályozást igénylő kérdéseket az amerikai zónához tartozó tartományokban (Bajorország, Württemberg-Baden,¹² Hessen) azonos szöveggel elfogadott *menekülttörvényben* (*Flüchtlingsgesetz*) foglalták össze 1947 elején. A törvényhez kibocsátott végrehajtási utasítások az egyes tartományok lehetőségeihez mérten eltérőek voltak. A törvény a hosszú távú szabályozást igénylő kérdéseket nyitva hagyta a magasabb szintű rendelkezésekig. Itt fogalmazzák meg először, hogy nemcsak a menekültek gyors ellátására és ideiglenes elhelyezésére van szükség, hanem hosszú távú beilleszkedésük megteremtésére is. Jogilag ettől kezdve a menekültek – egyelőre csak ideiglenesen – a hazai lakossággal azonos helyzetbe kerültek, anélkül, hogy német állampolgárokká váltak volna (ti. ekkor formálisan német állam sem létezett). Ekkor hozták létre a menekültügyi tanácsot (*Flüchtlingsbeirat*), amelyben a korábban említett menekültügyi hivatalok vezetői mellett az érintett jótékonyági szervezetek, a minisztériumok, a munkaügyi hivatalok és a menekültek képviselői is helyet foglaltak. A tanács rendszerint havonta egyszer ült össze. Miután azonban képviselőit nem választották, hanem a tartományi kormányok nevezték ki őket, sokszor a viták keresztüztüze

cerültek. A körzetekben és az egyes városokban menekültügyi hivatalok nyíltak meg. E szervek jelentősége a nyugatnémet állam megalakulásáig volt igazán nagy, a későbbiekben a menekültügyek szabályozása jórészt szövetségi szinten történt, a tartományoknak inkább csak a végrehajtó szerep jutott.¹³

Az angol és az amerikai megszállási zóna egyesítéséből keletkezett Bizónia megalakulása (1947. január 1.) után már lehetőség nyílt néhány gazdasági jellegű probléma orvoslására is. Az egyesített gazdasági területet irányító, és tulajdonképpen kvázi-parlamentként működő Gazdasági Tanácsnak is volt az elűzöttekért felelős bizottsága. Hasonló kérdésekért felelős hivatal működött a francia megszállási övezetben is, bár az oda érkezett menekültek száma lényegesen alacsonyabb volt. A Gazdasági Tanács több fontos törvényt is hozott a legsúlyosabb gondok enyhítésére, amelyek az új állam megalakulása után az egész szövetségi területen is érvényesek maradtak. Ezek közül a *gyorssegélytörvény (Soforthilfegesetz)* és a *menekültek letelepítéséről szóló törvény (Flüchtlingsiedlungsgesetz)* voltak a legjelentősebbek, melyek elsősorban a lakásgondok és gyors anyagi problémák enyhítésére, valamint az elűzött mezőgazdák földhözjuttatására irányultak. Az 1949. augusztus 18-án életbe lépett gyorssegélytörvény tudatosan átmeneti megoldás volt egy alaposabb tervezést igénylő teherkiegyenlítésig. Anyagi fedezetét döntő részben három különféle, erre a célra kivetett adó jelentette. A gyorssegélyt azok vehették igénybe, akik a háborús események következtében közvetlen szükségét szenvedtek, tehát elsősorban menekültek, de rajtuk kívül politikai üldözöttek és mások is. A gyorssegély legfontosabb célja egyszeri kifizetésekkel a házépítés és -berendezés ösztönzése, anyagi segítség gazdasági tevékenység beindításához és tartós munkahelyek megteremtéséhez, teljes kárpótlást viszont nem nyújtott. Ugyancsak jelentős volt a szakképzés támogatása, amely főként azoknak a fiatal menekülteknek volt hasznos, akiknek szakmai képzése a háború vagy az elűzés miatt félbeszakadt.¹⁴

A legalapvetőbb kérdéseket csak a Német Szövetségi Köztársaság megalakulása (1949. május 23.) után, szövetségi szinten lehetett szabályozni. Az új állam *Alaptörvénye* megteremtette a menekültek és elűzöttek jogi egyenlőségét a többi német állampolgárral (bár az állampolgárság elnyerése egyeseknek még elhúzódott egy ideig), és előrevetítette egy később megvalósítandó, széles körű anyagi kárpótlás szándékát. Az államterületen belül mindenki szabadon választhatta meg lakhelyét, ami a munkavállalás esélyeit jelentősen javította.

A menekültek, elűzöttek és hadi károsultak ügyeiért felelős szövetségi minisztérium 1949. szeptember 20-án jött létre, az első miniszter Hans Lukaschek (1885–1960) volt. A minisztériumnak egyebek mellett az volt a feladata, hogy a szövetségi törvényhozással és a kormánypolitikában a menekültek, elűzöttek és háborús károsultak érdekeit védje. A minisztériumnak három főosztálya és egy nyugat-berlini képvisellete volt. Az első főosztály gazdasági kérdésekkel, a teherkiegyenlítéssel, a lakáshellyel, valamint a keresőszolgálattal foglalkozott elsősorban, a második főosztály főként a kulturális kérdésekért felelt, míg a harmadik mindenekelőtt a menekülteket érintő jogi kérdésekért volt felelős.¹⁵ A szövetségi minisztérium 1969-ig állt fenn, utána a menekültügyek a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek át, de ekkor ez a kérdés már nem volt igazán előtérben. A politika az elűzöttek beilleszkedését kész ténynek tekintette.

A menekültek gazdasági betagozódásához, illetve egzisztenciájuk megteremtéséhez szükséges rendelkezéseket az évekig tartó ún. *teherkiegyenlítési (Lastenausgleich)*

törvénysorozat teremtette meg. Ennek legjelentősebb része az 1952-ben elfogadott és a gyorssegélytörvényt felváltó, a *terhek kiegyenlítéséről szóló törvény* (*Gesetz über den Lastenausgleich*) volt, de számos kiegészítő törvény és rendelet is kapcsolódott hozzá. A „címadó” törvény – amelyet sokan a német jóléti állam egyik alapkövének tartanak – előkészítése több mint három évet vett igénybe. A teherkiegyenlítés alapvető célja az volt, hogy a háború által leginkább sújtott néptömegek számára az egzisztencia újratehermentését, az idősök segítségét, a fiatalok képzését, a háztartások kialakítását, munkahelyek és lakások megteremtését lehetővé tegye. Szándéka szerint egyszerre igyekezett az elűzöttek betagozódását és a háború vagy következményei által károsultak kárpótlását szolgálni. A szöveg tisztázza a hazájukból elűzöttek fogalmát és jogi helyzetét, s különböző adókkal és járulékokkal (főleg vagyonadó és jelzálogkölcsonból származó nyereség utáni adó) megteremtette ennek anyagi fedezetét is. Ezen bevételekből és számos más forrásból jött létre a kiegyenlítési alap (*Ausgleichsfonds*), melyből a kifizetéseket finanszírozták. A teherkiegyenlítés részben folytatta a gyorssegélytörvényben meghatározott célokat, de ezúttal a jogosultak száma és a ráfordítható pénz is jóval magasabb volt. A menekültek számára a teherkiegyenlítés különféle lehetőségei közül legnagyobb segítség az ún. főkárpótlás (*Hauptentschädigung*) volt, amely a régi hazában maradt vagyon pótlására szolgált. Végrehajtásához azonban a károk megállapítására is szükség volt, ami a politikai viszonyok és a magas költségek miatt nem volt mindig egyszerű, és sok időt is vett igénybe. Ennek rendjét a károk megállapításáról szóló törvény (*Feststellungsgesetz*) szabályozta. A kifizethető legmagasabb összeg kezdetben 5000, 1959 után 20 000 német márka volt. A főkárpótlás adta az összes teljesítés 20%-át, a legnagyobb részét azonban nem ez, hanem a nyugdíjfizetések jelentették.¹⁶

A törvény elűzöttek tekint minden olyan németet, aki hazáját nemzetiségi hovatartozása miatt elhagyni kényszerült (függetlenül attól, hogy elmenekült, kiutasították/kitelepítették vagy elűzték). A teherkiegyenlítési folyamat végrehajtása egyébként évtizedeket vett igénybe, de többé-kevésbé megoldotta az elűzöttek beilleszkedését a nyugatnémet gazdaságba, és meggyorsította az új családi otthonok és egy viszonylagos anyagi biztonság megteremtését. 1985-ig összesen 127,094 milliárd márkát fizettek ki a teherkiegyenlítés keretében.¹⁷ A teherkiegyenlítési folyamat az igénylők egyre nagyobb száma miatt a vártnál lényegesebb hosszabb idő alatt valósult meg, ezért önmagában nem is lett volna elegendő a gazdasági újrakezdéshez. Ehhez az állam, a tartományok, a városok és körzetek által nyújtott kedvező hitelfelvételi lehetőségek és a különféle világi és egyházi segélyszervezetek által megítélt támogatások is nagy segítséget nyújtottak. Másrészt a nyugatnémet gazdaság második világháború utáni felfutása – melyben a menekültek motivációjuk révén egyfajta katalizátorszerepet játszottak – önmagában is lehetőséget teremtett a felzárkózáshoz. Bár a teherkiegyenlítéssel természetesen a menekültügyi (és a gazdasági) minisztérium is foglalkozott, végrehajtása a Bad Homburg székhellyel önállóan működő kiegyenlítési hivatal (*Bundesausgleichsamt*) hatáskörébe tartozott.¹⁸

Az első évek törvénykezésében még jól megfigyelhető volt egyfajta kettősség; a törvények mellett, hogy igyekeznek mindenben segíteni a gazdasági beilleszkedést, még nyitva hagyják a menekültek esetleges hazatérésének lehetőségét. A hidegháború elmélyülésével ennek az esélye gyakorlatilag megszűnt, így a szülőföldre való jogot sem hangsúlyozzák többé (eltekintve egyes menekültszervezetek a hivatalos politikánál radikálisabb retorikájától).

Az 1953-ban elfogadott szövetségi Törvény a menekültek és elűzöttek ügyeiről (*Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge*, röviden *Bundesvertriebenengesetz*) tovább finomította az elűzöttek tekintett személyek körét, és tisztázta a korábban elmaradt ügyeket is. Peter-Paul Nahm, aki ekkor a menekültügyi minisztérium államtitkára volt, az elűzöttek alaptörvényének nevezte.¹⁹ A törvény célja, hogy a menekülteket az őshonos lakossággal egyenjogúnak tekintsék, és a társadalombiztosítás is úgy kezelje őket, mintha korábban is Nyugat-Németországban dolgoztak volna. Többféle támogatást tesz lehetővé az elűzött önálló mezőgazdáknak is.

A törvény megszületéséig a menekültek és elűzöttek betagozódását szinte kizárólag politikai és gazdasági kérdésnek tekintették. Az anyagi jellegű segítségnyújtáson túl ez a törvény már kötelezettséget vállalt a „keleti németek” által magukkal hozott kulturális értékek megőrzésére és ápolására. A felelős szövetségi minisztérium kiemelt feladatának tekintette e kulturális örökség (anyagi és erkölcsi) támogatását.

Főként e támogatásoknak köszönhetően maradhattak fenn máig az elűzöttek hagyományörző egyesületei, bajtársi szövetségei és segélyegyletei. Közülük központi szerepet tölt be a jelenlegi formájában 1958-ban alapított *Elűzöttek Szövetsége (Bund der Vertriebenen)*, amelynek ma összesen 43 tagszervezete és kb. 2 millió tagja van.²⁰

A menekültek a politikában

Az első évek bizonytalansága, a korlátozott gyülekezési szabadság, illetve a koalíciós tilalom miatt (1948-ig legfeljebb csak zonális szinten lehetett pártokat, mozgalmakat szervezni) kezdetben kevés menekültszervezet alakult. A megszállók különben sem szerették volna, hogy a menekültek a helyi lakosságtól elkülönült csoportot alkossanak, különösen politikai-gazdasági értelemben nem. Korai politikájuk sokkal inkább beolvastásukat (*melting pot*), mintsem valódi beilleszkedésüket szorgalmazta. A megszállók ugyanis erősen tartottak attól, amennyiben a menekültek önálló politikai csoportot alkotnak – mindenképp szülőföldjükre való visszatérésük reményében –, az európai status quo fő ellenfeleivé válhatnak, ami akár egy újabb háború kirobbanásához is vezethet. Ezzel szemben a német politikusok következetesen a menekültek és elűzöttek szerves beilleszkedését hangsúlyozták, melynek végeredménye ideális esetben az új és a régi polgárokból „összenövő” új nép lesz.²¹ A kezdeti időszakban a legfontosabb közösség a család volt, majd valamivel később egyházi jellegű szervezetek létrehozását is engedélyezték az elűzöttek számára. Az első ilyen egyesület a Szudétanémet Segélyszolgálat (*Sudetendeutsche Hilfsstelle*) volt, mely 1945 végén alakult meg. A legkorábbi világi szervezeteket zömmel szintén szudéta- és sziléziai németek hozták létre. Ekkor még nem annyira a közös származási helyekre, hanem a sors- és érdekközösségre figyeltek elsősorban. Retorikájuk ugyan nem adta fel a szülőföldre való visszatérés reményét, de elsősorban az egzsiztencia biztosításáért és a menekültek jogegyenlőségéért szálltak síkra.²²

1949 után viszont gomba módra szaporodtak a menekültek és elűzöttek különféle önálló szervezetei, amelyeknek egyik része regionális alapon (érdekközösségek), másik része pedig a közös származási helyek alapján (bajtársi szövetségek) szerveződött meg. E szervezetek elképzelései számos ponton gyökeresen eltértek egymástól, a legalapvetőbb követelésekben azonban sikerült megegyezniük. *A hazájukból elűzött né-*

metek chartája (1950) fogalmazta meg a legfontosabb céljait: a német állampolgárság és egyenjogúság megszerzését, a háború terheinek arányos elosztását (egyúttal az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének esélyét) és a szülőföldre való jog deklarálását. A személyes bosszúvágy helyett tetteiket a jövőben az ország és saját egzisztenciájuk újratereztése motiválja.²³ A különféle szervezetek politikai súlya és befolyása természetesen igen eltérő volt, de az első időkben csaknem mindegyikük retorikája jóval radikálisabb volt a német pártokénál. Ehhez képest a charta szövege józan kompromisszumot jelentett, melyet mindegyikük nyugodt szívvel vállalhatott. Szinte valamennyi elűzetési területről származók megalakították a maguk bajtársi szövetségét (*Landsmannschaft*). A magyarországi németek szervezete csak viszonylag későn, 1955-ben alakult meg szövetségi szinten is, de tevékenységének fő színtere mindig Baden-Württemberg maradt. A máig is működő szervezet egyesülése a főként Jugoszláviából származó németeket egyesítő Duna Menti Svábok Bajtársi Szövetségével (*Landsmannschaft der Donauschwaben*) évek óta napirenden van, de anyagi és személyes okokból mindeddig nem sikerült teljesen megvalósítani. Az egyes Landsmannschaftok a Bajtársi Szövetségek Egyesüléséhez (*Vereinigte Ostdeutsche Landsmannschaften*) is csatlakoztak, mely később Elűzöttek Szövetsége néven, némileg megváltozott célkitűzésekkel működött tovább.

Voltak kísérletek az elűzöttek önálló politikai erőként való összefogására is, de ezek hosszú távon nem jártak komoly eredménnyel. A sajtó és a vezető politikusok is inkább azt szorgalmazták, hogy az elűzöttek és a menekültek inkább a meglévő politikai pártokat támogassák, és ne önálló szervezetekben tömörüljenek. Egyúttal pedig ösztönözték a pártokat a menekültkérdés határozottabb felvállalására. Az első Bundestagválasztásokon (1949) a menekültek szervezetei még nem vehettek részt. Független jelöltként, kifejezetten a menekültkérdést előtérbe helyező programmal mindössze egyetlen képviselő került a parlament alsóházába, holott kb. egymillió szavazatot kaptak a menekültek jelöltjei. Pártok színeiben összesen 53 keletről származó képviselőt választottak meg. Közülük a legtöbben az SPD színeiben futottak be, míg érdekes módon az elűzöttek körében inkább népszerű CDU jelöltjei között alig lehetett menekültszármazásút találni. A menekültérdekeket nyíltan képviselő pártok híján ekkor az elűzöttek komoly része szélsőjobboldali pártokat is támogatott. A tartományi parlamenti választásokon (1950) egyes körzetekben az egyetlen jelentősebb, a menekültek által szervezett és érdekképviseletüket elsőrendű feladatának tekintő politikai párt, a *Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten/Gesamtdeutscher Block (BHE/GB)* viszonylag sok szavazatot kapott, és több tartományban is a kormányzó koalíció tagja lett. A pártot Schleswig-Holstein tartományban alapították meg, szövetségi szinten azonban csak 1952-től működött. 1952-ben a Bundestagba is bekerült, sőt hosszas viták után belépett a második Adenauer-kabinetbe is. A menekültügyi miniszter a támogatásával induló Theodor Oberländer lett. A koalíciós részvétel megosztotta a párt tagságát is, a menekültek és elűzöttek komoly részének támogatását pedig egyébként sem tudták megszerezni a maguk számára. Az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének előrehaladásával a konzervatív erők felé orientálódó és belső vitákkal terhelt párt támogatottsága folyamatosan csökkent, egykori szavazói nagy része az uniós pártok felé fordult.²⁴ Az 1957-es választásokon országosan már nem tudták elérni a parlamentbe jutáshoz szükséges ötszázalékos küszöböt, csak egyes tartományokban tudák egy ideig megőrizni pozíciójukat.²⁵

Az integráció nehézségei

A menekültkérdés természetesen nemcsak a szövetség és a tartományok problémája volt, hiszen az egyes emberek beilleszkedését a politikai-gazdasági szempontok (mindenekelőtt a vagyoni helyzet rendezése) mellett sok más tényező is befolyásolta. A menekültek beilleszkedésének számos jól elkülöníthető terepe volt,²⁶ amelyeket törvényekkel alig lehetett szabályozni. Kulcskérdés volt a helyi lakossággal kialakult viszony, ami kezdetben gyakran elég hűvös volt, hiszen az őshonos lakosság a valutareformig (1948) maga is megélhetési gondokkal küzdött. E viszony oldódásában a sajtó is rendkívül pozitív szerepet játszott,²⁷ de az életszínvonal általános emelkedésével magától is sokat javult.

Az integráció fontos elemeit képezték még a kulturális különbségekből adódó nehézségek (mindez nemcsak a helyi lakossággal kialakult viszonyban jelentkezett, hanem a menekültek különböző csoportjai között is). Ezek az eleve kevert lakosságú nagyvárosokban kevésbé jelentettek problémát; kisebb, korábban zárt falusi közösségekben viszont gyakran konfliktusok forrásait képezték. Márpedig kezdetben az elűzöttek döntő többsége falvakba került, itt ugyanis jóval nagyobb volt a háború során épségben maradt, rendelkezésre álló lakótér.

A látszólag legnagyobb feladat a menekült munkaerőnek a német gazdaságba való beillesztése volt. A törvénykezés segítette ugyan a menekültek képzését az ország gazdasági igényeinek megfelelően, de a probléma tökéletes megoldását ezzel sem sikerült elérni. A nagyszámú agrárnépességet²⁸ a német mezőgazdaság nem tudta alkalmazni, illetve mezőgazdasági termeléssel rövid idő alatt az elveszett vagyont nem lehetett újrateremtteni, így a menekültek nagy része a német „gazdasági csoda” során felfutó iparban helyezkedett el. Ebben a gazdaságilag fejlettebb területekről (Szilézia, Szudéta-vidék) származó szakképzett munkaerő esélyei voltak a legjobbak, de a több tartományban (a legerőteljesebben Bajorországban) az ötvenes évektől kezdődő erőteljes gazdasági struktúraváltás másoknak is sok lehetőséget nyújtott. Az egykori agrárnépesség körében viszont sokáig igen magas volt a munkanélküliség, a legidősebb generáció ugyanis gyakorlatilag nem volt képes a teljes életformaváltásra. E csoportok beilleszkedése sikerült a legkevésbé. Mindezek ellenére ezt a problémát kb. a hatvanas évek elejére sikerült megoldani, a menekültek második generációja már az őshonos lakossággal csaknem azonos esélyekkel találhatott munkát magának, az elit értelmiségi körökbe viszont inkább csak a harmadik generációnak sikerült bejutnia.

A nyugatnémet állam erőfeszítéseinek és az elűzöttek – legalább ennyire lényeges – eltökéltségének köszönhetően végül is sikerült elérni, hogy a menekültek és elűzöttek döntő többsége egy-két évtized múltán az elűzetését megelőző időszaknál magasabb vagy ahhoz hasonló színvonalon éljen, és a Német Szövetségi Köztársaságot (is) hazájának tekintse.²⁹ A régi haza elvesztéséből, rokonságok és évszázados közösségek felbomlásztásából adódó testi-lelki sérüléseket persze még egy viszonylagos anyagi jólét megteremtésével sem igazán lehetett orvosolni. Az egyes emberek saját beilleszkedését az objektív adottságok mellett személyes élményeik, a szülőföldről magukkal hozott értékrendjük és magánéleti tényezők is befolyásolhatták.

A sikeres integráció nem jelentette egyúttal ezen népcsoportok kulturális beolvadását; nagyon sok csoport igyekezett régi jellemzőit megtartani, sokaknál pedig máig egyfajta kettős identitás él tovább. A szülőföld kultúrájának ápolása és a régi hazában

maradt német közösség (ahol van ilyen) erősítése mára a menekültszervezetek elsődleges feladata lett. Jórészt ennek köszönhető, hogy az egykori elűzött lakosság ma sok helyütt híd szerepet tölthet be a régi és az új haza között, amelynek az emocionális kötődés mellett gazdasági jelentősége sem elhanyagolható. Más kérdés azonban, hogy a fiatalabb generációknál érezhető identitásvesztést, illetve a szülők-nagyszülők származása iránti közömbösséget ezáltal sem sikerül megállítani.

Jegyzetek

- 1 Ld. *Otto Kimminich*: Die Vertreibung der Deutschen. Der völkerrechtliche Hintergrund. In: Die Entwicklung Bayerns durch die Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge. München, 1995. és *Alfred-Maurice de Zayas*: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. 1965.
- 2 Az ún. 2. bécsi német népcsoportegyezményben (1940) tervezték a magyarországi németek áttelepítését is, ami nagy felháborodást váltott ki a német lakosság körében, és a népcsoportvezetőséget is váratlanul érte. Ekkor erre a háborús események miatt nem került sor.
- 3 Ezáltal csak Romániából 600 000, Jugoszláviából (főként Boszniából) 35 000 német települt birodalmi területekre.
- 4 Több helyen is vonakodott a lakosság, máshol pedig a szovjet hadsereg a vártnál gyorsabb előrenyomulása akadályozta meg az akciók teljes végrehajtását.
- 5 Amennyiben valaki egy helyi nemzetiségi vagy nácinak minősített szervezetnek tagja volt, illetve családtagja a német hadseregben (különösen a Waffen-SS-nél) szolgált, szinte biztosan az életét is fenyegető megtorlásra számíthatott.
- 6 *Rolf Messerschmidt*: Aufnahme und Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in Hessen 1945–50. Wiesbaden, 1994. 40–41.
- 7 *Lothar Wieland*: Das Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1968. 26–27.
- 8 A magyar köztudatban általában – tévesen – a kérdés úgy jelenik meg, mintha a németek kitelepítését kizárólag a potsdami döntések írták volna elő Magyarország számára. Potsdamban azonban csak az engedélyt adták meg erre, ugyanis a magyar kormány 1945. július 5-én hivatalosan kérte „a demokratikus Magyarországra komoly veszélyt jelentő náci-svábok eltávolításának” lehetőségét.
- 9 A későbbiekben ezt felváltotta a hazájából elűzött (*Heimatvertriebene*) elnevezés, amely valamennyi menekültcsoportra vonatkozott. A „Flüchtling” szó a politikai zsargonban az ötvenes évektől kezdve a szovjet zónából menekülő német polgárokat jelölte, a köznyelvben a hazájukból elűzöttekre vonatkoztatva inkább pejoratív jelentése volt.
- 10 Ezzel a nemzetiszocializmus időszakában bevezetett fogalommal azokat a német nemzetiségű és anyanyelvű személyeket jelölték, akiknek ősei évszázadok óta a Német Birodalom határain kívül éltek. A jelölés egyfajta megkülönböztetés volt a birodalmi németekkel (*Reichsdeutsche*) és a külföldön élő németekkel (*Auslandsdeutsche*) szemben.
- 11 Vö. *Franz J. Bauer*: Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945–50. Stuttgart, 1982. 62–65., illetve *Immo Eberl* (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 178–180.
- 12 Mivel a történelmi hagyományok figyelmen kívül hagyásával meghúzott zónahatárok miatt (a francia zóna határa az autópálya vonalát követte) Baden és Württemberg déli része is a francia zónába került, három tartomány (Württemberg-Baden, Württemberg-Hohenzollern, Baden) alakult meg a korábbi kettő helyén, amelyek később a Német Szövetségi Köztársaság megalakítása után Baden-Württemberg néven egyesültek.
- 13 *Eberl*: i. m. 181.
- 14 *Lutz Wiegand*: Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985. Frankfurt-Bern-New York-Paris, 1992. 55–137.
- 15 *Wieland*: i. m. 78–91.
- 16 *Wiegand*: i. m. 354.
- 17 *Wiegand*: i. m. 354–357.

- 18 *Wieland*: i. m. 94.
- 19 *Mathias Weifert*: Die Durchsetzungsdynamik von Heimatvertriebenen und Aussiedlern beim wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau Deutschlands nach 1945. Donauschwäbisches Archiv, München, 1997. 179.
- 20 Bund der Vertriebenen. Jahresbericht 1994. Bonn, 1995. 4–7.
- 21 Vö. *Eugen Lemberg–Lothar Krecker*: Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen. Marburg, 1950.
- 22 *Max Hildebert Boehm*: Gruppenbildung und Organisationswesen. In: Friedrich Edding–Eugen Lemberg (hg.): Die Vertriebenen in Westdeutschland. Kiel, 1959. 571–605.
- 23 A charta történetéről részletesebben lásd *Mayer János*: A hazájukból elűzött németek chartája. Kutatási Füzetek, Pécs, 1996/1. 32–36.
- 24 *Richard Stöss*: Parteienhandbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945–80. Opladen, 1984. 1424–1459.
- 25 *Boehm*: i. m. 571–605.
- 26 *Andrea Kühne*: Eingliederung, was ist das? In: Immo Eberl (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 161–162. és *Volker Ackermann*: Integration. Begriff, Leitbilder, Probleme. In: Mathias Beer (hg.): Zur Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen im deutschen Südwesten. Thorbecke, Sigmaringen, 1994.
- 27 *Gerald Neumann*: Die Medien und die Flüchtlingsfrage in Bayern 1945–53. München, 1993.
- 28 Ez különösen a Romániából, Magyarországról és Jugoszláviából elűzött népesség számára volt nehéz, ezekben az országokban az ún. Duna menti svábok döntő többsége a háború előtt a mezőgazdaságból élt. Németországban többségükből gyári munkás lett, eredeti szakmájukat csak kevesen és akkor is csak évek elteltével tudták folytatni.
- 29 Ebben a tekintetben azért az életkor, a vagyoni helyzet alakulása és a származási helyhez való kötődés alapján jelentős különbségek figyelhetők meg.